

ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

У статті здійснено комплексний теоретичний аналіз соціально-демографічної стратифікації як явища. Зроблено акцент на вивченні гендерного, вікового, шлюбно-сімейного, поселенського аспектів такої стратифікації. Вказані аспекти досліджено крізь призму двох різних трактувань соціальної стратифікації як терміну: традиційного (ієрархічного) та менш поширеного — нейтрального, без позначення статусної різниці у соціальній взаємодії.

В статье осуществлен комплексный теоретический анализ социально-демографической стратификации как явления. Сделан акцент на изучении гендерного, возрастного, семейного, поселенческого аспектов такой стратификации. Указанные аспекты исследованы в контексте различных трактовок социальной стратификации: консервативной (иерархической) и менее распространенной — нейтральной, без обозначения статусной разницы во взаимодействии.

The article presents an integrated theoretical analysis of the socio-demographic stratification as a phenomenon. The gender, age-related, marital and residential dimensions of such stratification are under consideration. These aspects are considered in the context of two different interpretations of social stratification as a term: conservative interpretation (denoting hierarchical structure in society) and less popular neutral interpretation (neglecting the status differences in society).

Ключові слова. Стратифікація, гендер, вік, соціум, сім'я, місце проживання.

Ключевые слова. Стратификация, гендер, возраст, социум, семья, место жительства.

Keywords. Stratification, gender, age, society, family, residence.

Вступ. Необхідність врахування демографічних аспектів під час дослідження стратифікаційних процесів впливає із пріоритетності використання багатовимірного аналізу соціальної стратифікації — підходу, що підкреслює значення множини факторів у визначенні соціально-економічного статусу або класового становища індивіда чи групи індивідів. Серед таких факторів демографічні характеристики посідають вагоме місце: вони прямо чи опосередковано здатні впливати на класичні — «веберівські» — фактори нерівності: економічний, владний і статусний. Разом з тим, демографічна складова стратифікаційного аналізу залишається недостатньо дослідженою у науковій літературі; потребують вивчення в комплексі гендерні, вікові, шлюбно-сімейні, територіальні (поселенські) аспекти соціальної стратифікації.

Соціальна стратифікація тривалий час вивчалася і вивчається численними зарубіжними й українськими науковцями: соціологами, економістами, істориками. Українські виміри цього явища описані у працях Н. Коваліско, С. Оксамитної, В. Горьового тощо. Вітчизняні проблеми демографічного розвитку та соціально-демографічної структуризації суспільства досліджували І.О. Курило, Е.М. Лібанова, В.С. Стещенко тощо. Разом з тим, найважливіші демографічні аспекти соціальної стратифікації (у т. ч. українського соціуму) у науковій літературі залишаються недостатньо систематизованими.

Постановка завдання. Мета статті — дослідження гендерних, вікових, шлюбно-сімейних, територіальних (поселенських) аспектів соціальної стратифікації в єдиному комплексі.

Результати дослідження. В усталеному у науковій літературі тлумаченні суті соціальної стратифікації її основним атрибутом вважається ієрархічність [7]. Тобто, при поділі суспільства на групи одні з них протиставляються іншим за ознакою першості, старшинства тощо. Разом з тим, можливе й нейтральне сприйняття соціальної стратифікації — виділення таких груп без встановлення ієрархічного зв'язку між ними (класифікація, типізація). Таке тлумачення пов'язане з етимологією запозиченого суспільними науками геологічного терміну «страта», що буквально означає «ряд», «нашарування» порід, які необов'язково розташовуються за принципом більшого чи меншого значення. Для цілей структурування суспільства обидва зазначені підходи корисні. Цю двоїстість повинна відображати і досліджувана нами соціально-демографічна стратифікація.

Як основні напрями дослідження соціально-демографічної стратифікації виділяють вивчення соціально-статевої та соціально-вікової стратифікації [2]. Із позиції нейтральності терміну «стратифікація» соціально-статева стратифікація уособлює природний поділ членів соціуму на

чоловіків і жінок. Біологічна закономірність такого поділу зумовила гендерну різницю соціальних статусів, що у свою чергу пояснюють суспільний поділ обов'язків і функцій між чоловіками і жінками, а відтак, за проф. Ільїним, детермінують перший суспільний поділ праці. Роль жінки полягає у дітонародженні і забезпеченні виживання дітей. Чоловіки фізіологічно не здатні на це. Функції чоловіка інші — захист, постачання. Їх виконання жінкою утруднене її затребуваністю у ролі матері. У суспільстві складаються передумови для своєрідного «договору», який інституційно закріплює гендерні статуси. При цьому не йдеться про першість чи другорядність жодного з них. «Договір» діє задля продовження життя і відтворення генофонду, в чому зацікавлені обидві сторони.

Саме функціональність гендерного поділу створює передумови для стратифікаційного аналізу соціально-статевих диференціацій з позиції нерівності. У зв'язку з дітородною функцією жінки, роль матері є фізіологічно складнішою, не обмежується зачаттям, включає низку інших важливих етапів (виношування плоду, власне народження дитини, грудне годування). Крім того, процес народження зазвичай відбувається болісно, пов'язаний зі значними фізичними та емоційними переживаннями, що додаються до статусу продовжувачки роду. Все це зумовлює вище поцінування матері-жінки у суспільстві. Соціум накладає певні обмеження на використання жіночої праці (нічної, фізичної тощо). Якщо вважати здоров'я і тривалість життя критеріями соціально-статеві стратифікації, то, зазначає В. Ільїн, така стратифікаційна модель виявляє «виграшні» позиції жінок. Крім того, суспільна мораль ідеалізує образ жінки. Приналежність до жіноцтва у багатьох розвинутих суспільствах гарантує певні вартісні, матеріальні, життєві переваги, як-от: сидячі місця у переповненому транспорті, навіть першочерговість порятунку життя у випадку смертельної загрози (звісно, за умови «джентельментської» поведінки чоловіків, яка традиційно у таких суспільствах є моральним обов'язком останніх). Через свій високий соціальний статус жінка також частіше стає об'єктом різного роду актів дарування, що має своє економічне значення.

Разом з тим, обмеження, пов'язані з необхідністю виконання ролі матері, набагато частіше навпаки — послаблюють суспільні позиції жінки, позбавляють її вибору, становлять серйозний ризик нереалізованості у професійній сфері, у сфері суспільного виробництва в цілому, ставлять жінок в нерівні умови з чоловіками, у матеріальну залежність від них, нерідко відбирають у них можливості подальшої соціалізації. Навіть свобода жінки, котра свідомо відмовляється від ролі матері, часто сприймається як явище тимчасове, а ця тимчасовість пояснюється потенційною майбутньою зміною статусу такої жінки і відображається на суспільних очікуваннях (наприклад, очікуваннях роботодавця, який не може розраховувати на жінку як на постійного працівника). Чоловіки ж, фізіологічна роль батьківства яких значно простіша і об'єктивно не пов'язана з гострою необхідністю зміни способу життя для народження потомства, активніше включені у пошук і реалізацію «життєвих шансів». Особистісна свобода чоловіка породжує свободу економічну, спрощує отримання різноманітних благ. У цьому випадку серед основних класичних стратифікаційних критеріїв жінка вимушено «програє» за всіма.

Ситуацію ускладнюють різноманітні соціальні норми, якими об'єктивна гендерна фізіологічна і функціональна різниця упереджено підкреслюється, обростаючи стійкими стереотипами. У суспільстві склалися уявлення про жіночість і маскуліність, які відверто дискримінують одну статю перед іншою і можуть посилюватися ідеологічними чи релігійними міркуваннями. Стереотипна модель жіночої поведінки передбачає пасивність і покірність, тоді як чоловічої — домінування та ініціативу. Це призвело до того, що традиційно чоловіки можуть одержувати кращі робочі місця, звільнятися від рутинної домашньої роботи, займати вищі політичні посади тощо [4]. Соціальна мораль, що ідеалізує жіноцтво, суворо забороняє жінкам ті прояви побутової свободи, які дозволяються чоловікам (нерідко навіть вітаються з боку останніх). Культурно-ментальні фактори, як зазначає проф. Ільїн, також стримують соціальну мобільність жінок. Із проведеного вченим експерименту випливає, що переважна зайнятість чоловіків у деяких сферах не пов'язана ні з рівнем необхідної кваліфікації, ні з інтенсивністю виконуваної роботи. Основним поясненням такого стану речей є усталені суспільні уявлення про те, яка робота є «чоловічою», а яка — «жіночою». У результаті вибудовується стійка система стереотипів, яка не має нічого спільного із функціональним призначенням статі, зумовлюючи існування

соціальної ієрархії, де представники чоловічої статі займають панівне становище.

Іншим напрямком дослідження соціально-демографічної стратифікації є його соціально-

вікова компонента. Вікова диференціація у суспільстві теж має природне походження. Соціум природним чином поділяється на певні категорії залежно від віку: діти, підлітки, молодь, люди середнього віку, люди зрілого та похилого віку тощо. Дослідження особливостей формування та функціонування кожної з них як невід'ємного елемента соціальної системи, на нашу думку, становить сферу нейтрального стратифікаційного аналізу. Адже, зважаючи на очевидну вікову етапність у людському розвитку, будь-яка вікова категорія не може сприйматися як другорядна, бо в єдиному соціальному організмі вона є важливим інформаційним носієм і передумовою для його постійного відтворення. Разом з тим, між віковими групами відбувається соціальна взаємодія, яка так чи так набуває ознак ієрархічності. Діти та підлітки в силу не сформованості ні соціальних, ні трудових навиків займають залежне від дорослих становище. Таке ж залежне від відносно молодших представників соціуму становище займають люди похилого віку. Особливо яскраво проявляються матеріально-економічні аспекти цієї залежності. І якщо до певного вікового рубежу для молоді і після визначеного вікового рубежу для похилих людей залежність цих вікових груп є об'єктивно зумовленою, то деякий період часу відповідно після та перед такими рубежами їх економічна роль дискримінується «за інерцією». Молодь працездатного віку, незважаючи на здібності й індивідуальну мотивацію, може дискримінуватися на ринку праці через очікувану з боку потенційних працедавців відсутність не тільки досвіду, а й дисциплінованості. Працездатні пенсіонери, незважаючи на досвід та індивідуальні риси характеру, сприймаються як інертні до нововведень і нездатні до креативу. Дуже часто особи цих соціальних груп позбавляються «життєвих шансів» тільки через вік і його сприйняття. Особливістю віково-стратифікаційних процесів є також висока соціальна мобільність представників молоді. Рано чи пізно вони освоюють навички самозабезпечення і вибувають із категорії утриманців. Люди ж похилого віку є абсолютно закритою віковою стратою, де соціально-вікова мобільність неможлива через незворотність процесів старіння, погіршення фізичного і психічного здоров'я, неможливість подальшої соціалізаційної активності [8].

Водночас, із морально-ціннісної точки зору і молодість, і старість високо поцінуються. Діти уособлюють зміст існування майже кожної людини, молодь презентується як носій прогресу, а похилий вік сам по собі є підставою для високого соціального статусу. Виняткового шанування набувають довгожителі. Отже, як і у випадку гендерної диференціації, соціально-віковій стратифікації притаманна різноспрямованість критеріїв ієрархії й величезний вплив на їх формування соціальних очікувань та стереотипів, або QWERTY-ефекту.

Крім статево-вікових ознак, демографічними характеристиками соціальної стратифікації можуть виступати також і шлюбно-сімейні показники. Сім'я — важливе середовище соціалізації особи, реалізації її особистісного потенціалу. Із соціально-економічної точки зору проживання в сім'ях має значні переваги: економія зусиль і ресурсів, які були б необхідні для пошуку і формування сім'ї орієнтованих на це осіб, розширення домогосподарства, внутрісімейний «поділ праці» тощо. Крім того, традиційно наявність сім'ї підвищує ступінь «дорослості» особи, оскільки пов'язується зі збільшенням особистої відповідальності. Тому шлюб може пришвидшувати й соціально-вікову мобільність.

Ієрархізація власне сімей не є такою простою. Безумовний престиж і соціальне поцінування належить сім'ям з дітьми. Такі сім'ї вважаються класичними. Наявність дітей сприймається як реалізованість особи. Разом з тим, реалії перехідних суспільств різко розходяться із суспільними ідеалами. Народження дитини в сім'ї, що складається з батька та матері (нуклеарній сім'ї), об'єктивно залишається серйозним ризиком через фактичну тимчасову втрату працездатності одного з членів сім'ї. Ще більшим ризиком стає багатодітність. Об'єктивна неможливість батьків гарантувати однакове забезпечення усім дітям може зумовити високу ймовірність низьких «життєвих шансів» останніх [6]. Тому такі сім'ї зазвичай займають нижчі позиції в системі соціально-економічної стратифікації.

Наявність дітей чи багатодітність як стратифікаційний критерій втрачає свій оціночно-негативний зміст у випадку розширеної сім'ї, де проживають також і члени сімей батька та матері, зазвичай, старші, тобто — дідуся і бабусі. Вони ділять із молодію сім'єю обов'язки щодо виховання і догляду за малолітніми дітьми, нерідко стають додатковим джерелом матеріального забезпечення всієї сім'ї. Крім того, фізична активність і почуття затребуваності у літніх людей дозволяють їм довше зберігати працездатність, фізичне і духовне здоров'я. Молоді жінки у таких сім'ях отримують можливість подальшої професійної реалізації:

знімається гострота гендерної проблеми. Тому такі сім'ї успішніше виконують свою демографічну та соціальну функцію, до того ж — без ризику суттєвого погіршення якості життя — і чинять профілактичний вплив на проблеми, пов'язані з соціально-статевою та соціально-віковою стратифікацією. Водночас, об'єднання в одній сім'ї представників різних вікових груп може стати джерелом конфліктів — через різницю у поглядах, формах поведінки. На фоні цих протиріч може залишитись невикористаним значний потенціал розширеної сім'ї. До того ж, її старші члени з віком втрачають можливість підтримувати дітей та внуків і самі потребують підтримки. Якщо час такої необхідності збігається із часом становлення молодих членів сім'ї, потенціал розширених сімей теж втрачається.

Іншим критерієм соціальної ієрархії сімей можна вважати їх повноту. Повні сім'ї, де проживає і батько, і мати, безумовно, володіють більшими можливостями виживання та реалізації всього спектру своїх функцій. У неповних же сім'ях, де один із батьків відсутній, іншому доводиться прикладати додаткові зусилля для забезпечення сім'ї і виховання дітей. Очевидно, у кращому становищі перебувають неповні сім'ї, розширені за рахунок старших працездатних членів.

Для стратифікаційного аналізу також має значення поділ сімей за формою шлюбу: сім'ї, створені на основі зареєстрованого у відповідних держорганах шлюбу, та сім'ї на основі так званого громадянського (незареєстрованого) шлюбу. Із набуттям чинності в Україні Сімейного кодексу вітчизняне законодавство визнало існування громадянського шлюбу і відповідно унормувало правовідносини, пов'язані з ним. Разом з тим, у нашій державі проблематичним є регулювання майнових аспектів цих правовідносин [5]. Громадяни орієнтуються на незареєстровані стосунки як тимчасовий етап, своєрідну перевірку стосунків [3]. Тобто, як і в практичному, так і в суспільно-етичному аспектах стратифікаційний аналіз сімей за юридичною формою шлюбу є більш-менш однозначним: зареєстрований шлюб є кращою альтернативою незареєстрованого.

У зарубіжних країнах поступово входять у практику сім'ї, що створюються на основі шлюбу між особами однієї статі. Одностатеві шлюби узаконено у деяких країнах Європи, де такі сім'ї за обсягом прав і за статусом не поступаються традиційним. Ставлення до цього феномену настільки різне і суперечливе, що означити стратифікаційну модель у цьому випадку вкрай важко. Безумовно, у не толерантному суспільстві такі сім'ї завжди зазнаватимуть дискримінації. У толерантному ж суспільстві їх місце в ієрархії сімей буде визначатися іншими факторами.

Ще одним аспектом соціально-демографічної стратифікації можна вважати диференціації у поселенській структурі населення. Адже остання є результатом міграційних процесів, що традиційно становлять невід'ємну частину предмету демографічної науки. Поселенська диференціація найбільш яскраво проявляється у контексті протиставлення «центр-периферія», «місто-село» [1]. Проживання у сільській місцевості є одним з найбільш суттєвих чинників бідності. Соціальні проблеми села є комплексними: село потерпає від браку медичної допомоги, недостатньо розвинутої освітньої і культурно-дозвілдової інфраструктури, відсутності можливостей індивідуального вибору у більшості сфер людської життєдіяльності. Особливо проблемні з позиції соціальної стратифікації «точки» виявляються при накладенні поселенської структури та інших розглянутих нами аспектів соціально-демографічної стратифікації. Так, гостро стоїть питання сільського жіноцтва, сільської молоді, літніх селян, сімей із малолітніми дітьми, неповних сімей, що проживають на периферії, тощо.

Іншим буде погляд на поселенські стратифікаційні процеси, якщо не вдаватися до їх ієрархізації. З позиції нейтральності терміну «стратифікація» сільська місцевість і сільські соціальні системи мають свою цілком об'єктивну специфіку, пов'язану з її місцем у структурі суспільного виробництва. Спеціалізація села не може бути повністю реалізована в умовах міста. Село існує як цілком виправдана і життєздатна підсистема, без якої не може функціонувати господарський комплекс країни. У розвинутих суспільствах проживання не у місті значно менше асоціюється з бідністю і загалом — відсталістю.

Висновки. Комплексний аналіз соціально-демографічної стратифікації виявляє її складність і неоднозначність. Складність проявляється у необхідності вивчення багатьох аспектів: соціально-гендерного, вікового, шлюбно-сімейного, поселенського. Неоднозначність явища зумовлена різним трактуванням соціальної стратифікації як наукового терміну: консервативним — заснованим на ієрархічних взаємозв'язках між соціостратами, та менш поширеним — нейтральним, без позначення підпорядкування у соціальній взаємодії. Неоднозначність також притаманна окремим видам соціально-демографічної стратифікації

(гендерній, віковій), що проявляється у різноспрямованості критеріїв ієрархії. Останнє у свою чергу пояснюється величезним впливом соціальних стереотипів, або QWERTY-ефекту, що накладається на об'єктивні соціально-економічні критерії. Подальші дослідження доцільно скерувати у напрямі поглибленого вивчення етнічних складових соціально-демографічної стратифікації, а також системного вивчення демографічних аспектів разом з іншими аспектами (майновими, владними тощо) соціальної стратифікації.

Література

1. *Беленок О.А.* Поселенська диференціація як чинник соціальної нерівності в Україні / О.А. Беленок // Український соціум. — 2006. — №1. — С. 17—24.
2. *Ильин В.И.* Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ 1917–1996 гг.: опыт конструктивистско-структуралистского анализа / В.И. Ильин. — Сыктывкар : СыктГУ, 1996. — 349 с.
3. *Максименко Н.* Чому українці не хочуть мати дітей? — [Електронний ресурс] / Наталія Максименко // УНІАН — здоров'я. — 2008. — 20 черв. — Режим доступу: <http://health.unian.net/ukr/detail/190622>.
4. *Степанова О.В.* Гендерные аспекты неравенства в сфере занятости: социологический анализ: дис... канд. соц. наук: 22.00.04. — Социальная структура, социальные институты и процессы / О.В. Степанова. — Саранск, 2006. — 186 с.
5. Тимошук О. Цивільний шлюб «по-українськи», або Кому без штампа в паспорті жити добре? [Електронний ресурс] / О. Тимошук // Дзеркало тижня. — 2007. — № 18 (647). — Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3855/59194>.
6. *Черенько Л.М.* Демографічні чинники бідності / Л.М. Черенько // Демографія та соціальна економіка. — 2005. — № 1. — С. 28—36.
7. *Bergman M.* Comparing Social Stratification Schemas: CAMSIS, CSP-CH, Goldthorpe, ISCO-88, Treiman, and Wright [Електронний ресурс] / M. Bergman, D Joye // Cambridge Studies in Social Research. — 2001. — vol. 9. — Режим доступу: <http://forscenter.ch/wp-content/uploads/2013/11/indicateurs-position-sociale-en.pdf>.
8. *Laney J. N.* Do Older Workers Face Discrimination? [Електронний ресурс] / J. Laney // Center for Retirement Research : An Issue in Brief. — Jul., 2005. — No. 33. — Режим доступу: http://crr.bc.edu/wp-content/uploads/2005/07/ib_33.pdf.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2014 р.